

ملاک ارزشمندی زن و مرد در متون دینی

فاطمه آبادزاده^۱

چکیده

یکی از اصلی ترین دغدغه های بشر در طول تاریخ شناخت جایگاه خود و ملاک های ارزشمندی خویش است. و انسان به عنوان اشرف مخلوقات خداوند، دارای ساختار و روابط پیچیده و گسترده ای است که همین عامل باعث می شود که راه پیشرفت و مسیر تکامل وی نسبت به سایر موجودات دشوارتر و متفاوت تر باشد. ملاک ارزشمندی مرد و زن در متون دینی با نگاهی که به زن و مرد به عنوان دو جنس از یک نوع ماهیت دارد، یکی از مسایل مهم و قابل توجه است. زیرا برخلاف سنت های گذشته ی تاریخ که همواره مرد را جنس برتر و بالاتر نسبت به زن می پنداشتند و راه رسیدن به پیشرفت و سعادت را تنها برای مرد میسر و هموار می دانستند، اسلام نگاهی نو و متفاوت به این مقوله داشت و تفاوتی در حقیقت و ماهیت زن و مرد قائل نبود. به همین دلیل در این مقاله تلاش شده در ضمن مقایسه دیدگاه آیین و ادیان و جوامع مختلف نسبت به جایگاه زن و مقایسه آن با اسلام ملاک ارزشمندی زن و مرد از دیدگاه اسلام مطرح شود. این مقاله با روش توصیفی و از منابع کتابخانه ای و دیجیتالی گردآوری شده است که ابتدا ملاک و انواع ارزشمندی را بیان نموده سپس با بیان جایگاه زن در ادیان مختلف و دیدگاه های مربوط به تفاوت ها و تحلیل آنها، دیدگاه اسلام نسبت به سایر دیدگاه ها را بیان می دارد. در ضمن تحقیق در متون و آیات مختلف به این نتیجه دست یافته است که براساس نظر اسلام زن و مرد در ذات و جوهرشان تفاوتی ندارد و در ارزش گذاری انسانی و اسلامی هیچ تفاوتی میان جنس زن و مرد نیست و مسیر تکامل و پیشرفت برای هر دو فراهم و قابل دسترس است.

کلید واژه: زن، مرد، ملاک ارزشمندی، دین اسلام

مقدمه

مسئله ارزشمندی زن و مرد به ویژه مسئله جنسیت و جایگاه زن از موضوعات بسیار مهم و پر مناقشه در جهان معاصر است. زن حقیقتی است که در طول تاریخ با فراز و نشیب های فراوانی روبه رو بوده است. با نظری به تاریخ حیات زن که قدمتی به طول حیات بشر بر روی کره خاکی دارد، این نکته آشکار می شود که انسان ها در طول تاریخ از زیاده روی و کم انگاری آفات بسیاری دیده اند. در این بین ملاک های ارزشمندی زن و مرد نیز از این قاعده مستثنی نیستند. عده ای تفاوت های زن و مرد را فرآوان انگاشته اند، از این رو دچار توهم و اشتباه بزرگی گشته و تفاوت ها را حتی به جایگاه انسانی زن و مرد سرایت داده اند و مرد را برتر از زن و اختیار دار او دانسته اند. عده ای دیگر نیز بع علت ویژگی های اختصاصی زن نتوانسته اند تفاوت را انکار کنند و خصوصیات زنان را باعث برتری آنان بر مردان دانسته اند در حالی که در دین اسلام و آیات قرآن کریم ارزش جنسیتی مطرح نیست و زن و مرد در مقابل هم قرار ندارند، به طوری که به یکی ارزش داده شده باشد و دیگری از این ارزش محروم باشد. اما متأسفانه از گذشته تا به امروز افرادی با اندیشه ها و تفکر غلط و با شناختی نادرست از جایگاه ویژه و ارزشمند زن و با اغراض منفعت طلبانه سعی در فرو تر جلوه دادن و بی ارزش دانستن جایگاه زنان نسبت به مردان و موجب انحراف زن از شناخت درست جایگاه خود در اجتماع و خانواده و همچنین باعث انحطاط و عقب ماندگی زنان می شوند.

به خاطر اهمیت موضوع هویت و جایگاه زن به عنوان یکی از ارکان اساسی جامعه محققین و اندیشمندان زیادی در این زمینه به بحث و اظهار نظر و نشر کتاب و مقالات فراوان پرداخته اند. از جمله مهم ترین آنها آثار شهید مطهری است که با نگاهی به آنها متوجه می شویم دغدغه هویت و حقوق زن در آثار مختلف ایشان که در طول عمرشان نگاشته اند، برجسته و پررنگ است.

از جمله این آثار کتاب «نظام حقوق زن در اسلام» است که قصد دارد مرزگذاری خودش را با جریان طیف های متحجر و سنتی که اساساً زن را حتی انسان نمی داند و با طیف طرفدار ظلم تاریخی به زن که عدالت را در تساوی معنا می کنند، مشخص کند و همچنین کتاب زن در اسلام خانم فریبا elasوند که به بررسی و تبیین جایگاه زن در دوران مختلف و جایگاه وی در اسلام می پردازد. علاوه بر این مقالات فراوانی در این زمینه وجود دارد که می توان از جمله آنها به مقاله «تفاوت زن و مرد از منظر روان شناسی و متون دینی» نوشته محمدرضا احمدی اشاره کرد که به بیان تفاوت ها و اشتراکات میان زن و مرد از دیدگاه اسلام و روان شناسی می پردازد و همینطور مقاله «تحلیلی فلسفی از رابطه ارزشمندی ذاتی و جنسیت» نوشته خانم مهدیه سادات مستقیمی نام برد. با وجود

آثار متعدد و گوناگونی در این زمینه ولی به خاطر اهمیت مسئله زن، پژوهشگر برآن شده تا با نگاهی دقیق تر و به صورت منسجم تر به بحث ملاک ارزشمندی زن و مرد پرداخته و با بررسی تفاوت ها و شباهت ها و مقایسه نظر اندیشمندان غربی و مقایسه آن با نظر و فلسفه دینی به تبیین این مسئله بپردازد و به این سؤال پاسخ دهد که ملاک ارزشمندی زن و مرد در تفکر دینی چیست؟

مفهوم شناسی

این پرسش که گوهر وجود انسان چیست و چرا او ارزشمند است، همواره ذهن فلاسفه انسان شناس را به خود مشغول داشته است.

فیلسوفان زیادی به وجود جنبه های روحی و معنوی در آدمی اعتقاد داشتند و بسیاری از فلاسفه غیرحسی همواره می کوشیدند ارزش انسان را در قدرت عقلانی، شخصیت اخلاقی و بعد روحی او تعریف کنند. مثلاً سقراط پنج قرن پیش از میلاد مسیح از این مسئله دفاع کرده و همواره در پی اثبات فضیلت کلی (آرته) برای انسان بود. فضیلتی که در آن خویشتن داری در برابر لذت محوری، یگانه فضیلتی است که اگر پیدا شود دیگر فضیلت ها را در خود دارد. (گاتری، 1388، ص 85) در مقابل وی، بخش چشم گیری از سوفسطاییان بودند که گوهر آدمی را در مادیت او خلاصه می کردند و بهترین شیوه زندگی را لذت گرایی می دانستند. (ورنر یگر، 1393، ص 439)

در سده های میانی (قرون وسطی) اندیشه های فلسفی درباره سعاد و ارزشمندی انسان تفسیری مسیحی یافت و سعادت از دیدگاه آنان، اصلی از مفاهیم مسیح بود که از اتحاد ماوراء الطبیعه (ماورای طبیعی) با خدا و آخرت بدست می آید. (لارنس سی بکر، 1387، ص 109-113) آگوستین هیپوبی در کتاب اخلاقیات کاتولیک فضیلت اصلی را خدمت عاشقانه می دانست که سمت و سوی الهی داشته باشد. با نزدیک شدن به قرن بیستم جریان ماده گرایی (ماتریالیستی) در انسان شناسی اوج می گرفت و گوهر انسان همان مادیت او و کوشش عقلانی او در بهره برداری هر چه بیشتر از طبیعت به شمار می آمد. به عبارتی ارزشمندی مفهوم تازه ای یافت که با قدرت تصرف بشر در طبیعت و به هدف بهره برداری هرچه بیشتر از آن در مسیر لذت ها و خوشی ها همراه بود (فرانکنا، 1402، ص 179-180) و در نتیجه ی این نگرش که ترجیح زندگی مادی و برتر دانستن معیارهای موفقیت و کامیابی در آن است، وجود دو نگرش ماده محور که جسم و لذت های آن را دارای اصالت می دانند و نگرش الاهیاتی یا عقلانی که اصالت را به جنبه های روحانی یا عقلانی آدمی می دهد در تاریخ فلسفه و

ادیان انکار ناپذیر است. (علاسوند، 1392، ص 38) حال دانستن جایگاه ارزشی و سهم زنان و مقایسه آن با جایگاه ارزشی مردان در این دسته بندی ها برای ما حائز اهمیت است.

1- ملاک و انواع ارزشمندی

این زمزمه مشهود که مرد جنس اول و زن جنس دوم است از سپیده دم تاریخ با ارائه نظریات مربوط به حوزه جنسیت مورد توجه ویژه ای قرار گرفته است و بسیاری از نظریه ها در پی آن بودند که بدانند آیا این ادعا، بهره ای از حقیقت دارد یا خیر و دیدگاه دین اسلام به این مقوله چگونه است؟ برای رسیدن به پاسخ این پرسش باید به وجود شباهت ها و تفاوت های تکوینی زن و مرد پرداخت تا به پاسخ این سؤال رسید که کدام یک از این دو جنس ارزشمند تر هستند.

زن حقیقتی است که در سایه وجود نظریات مختلف نسبت به جایگاه ارزشی زنان در طول اعصار مختلف، که گاه جایگاهی بسیار حقیر و فروتر نسبت به جایگاه مردان داشته و گاه طبق برخی نظرها معتقد به برتری جایگاه زنان بر مردان بوده اند، فراز و نشیب های فراوانی را تحمل کرده و از زنده به گور شدن تا خدایی شدن را به خود دیده است. با وجود اینکه زن همانند مرد مخلوقی از مخلوقات خداوند است و این دو موجود از یک گوهر آفریده شده اند، تفاوت هایی بین زن و مرد وجود دارد که قابل انکار نیست. اما این تفاوت ها نه به معنای تبعیض بلکه بخاطر نوع مسئولیت و ویژگی های جسمی و روحی هر یک از این دو جنس است. از دیر باز مدعیان دروغین دفاع از حقوق زنان در پی آن بودند که این تفاوت ها را به معنای تبعیض جلوه داده و جامعه زنان و مردان را در مقابل یکدیگر قرار دهند و در بسیاری از کشورها به موفقیت دست یافتند و با طرح شعار تشابه حقوق زن و مرد تفاوت های طبیعی این دو جنس را نادیده انگاشتند و از این طریق ظلم و ستم فراوانی بر زنان ارزانی داشتند.

این در حالی است که در سده های پیشین برای زنان اصلاً هیچ گونه جایگاه اجتماعی و ارزش شخصیتی قائل نبودند و او را از حقوق اولیه خود محروم می ساختند. (جایگاه زن در غیر اسلام، wikiporsesh.ir) برای درک و تصور بهتر جایگاه ارزشی زنان که ناشی از نظریه فروتری ارزشی زنان نسبت به مردان بود به بیان نمونه هایی از آن در اقوام و ادیان گذشته می پردازیم.

1-1 جایگاه زن در قرون وسطی

زن در قرون وسطی نه تنها نقش اجتماعی نداشت، بلکه خوار و ذلیل می زیست و حتی او را عامل فساد و منفور خدا می پنداشتند و اعتقادشان براین بود که باعث راندن آدم از بهشت زن بود، (تنکابنی، 1356، ص 120) زن در اندیشه قرون وسطایی منفور، عاجز و محروم از مالکیت است. وقتی زن با املاک و اموال شخصی خود به خانه شوهر رفت حق مالکیت از او سلب می شود و مالکیت خود به خود به شوهر انتقال می یابد. زیرا زن صاحب شخصیتی نیست که حتی امروزه آثاری از این عقیده در زن اروپایی به چشم می خورد. (شریعتی، 1350، ص 59)

این وضعیت اسفبار برای زنان در اروپا که از قرون وسطی باقی مانده بود چنان بود که نه تنها در بین عوام، بلکه در مجامع علمی در انسانیت زن تردید می شد چنانکه در سال 586 میلادی کنفرانسی در فرانسه برای بررسی این موضوع منعقد شد که آیا زن انسان است یا نه؟ و بعد از بحث و بررسی های زیاد، در نهایت به این نتیجه رسیدند که زن انسان است اما انسان طفیلی که فقط برای خدمت به مردان خلق شده است. (منیسی، 1996 م، ص 176)

1-2 زن در آیین یهودیت

تصویر حوا در روایات یهودی به عنوان یک وسوسه گر، منتج به دیدی بی نهایت منفی، نسبت به زنان شده است و همه زنان به عنوان کسانی تصور شده که از مادرشان؛ یعنی حوا، گناه، حيله و تلبیس را به ارث برده اند و در نتیجه همه آنان نادرست کار و از نظر اخلاقی پست و گناه کارند. ربی های یهود نه لعنت را که خداوند همراه با مرگ به زنان بخاطر هبوط و سقوطشان تحمیل کرده است چنین بر می شمارند: تحمل بارداری، تحمل درد زایمان، تحمل بزرگ کردن فرزند، اینکه بعنوان گواه و شاهد پذیرفته نمی شوند... و پس از همه اینها مرگ پاداش اوست. بعضی از ربی های یهود بشدت تابع این عقیده اند که بهتراست کلمات تورات به آتش بسوزد تا اینکه زنان از آن بهره مند شوند و هرکس دخترش را تعلیم دهد مانند این است که او را وقاحت، تعلیم نموده است. (سویدلر، 1976، ص 115)

1-3 زن در آیین مسیحیت:

مسیحیان معتقدند گناه حوا نقش اساسی در ایمان همه مسیحیان دارد زیرا به تصورشان علت مأموریت عیسی مسیح (ع) بر روی زمین از نافرمانی و سرپیچی حوا از دستور خداوند سرچشمه می

که می فرماید: «أَنْتِ لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ» (آیه 195/ سوره آل عمران) (طباطبایی، 1374، ج 4، ص 89)

بعد از بیان آیات مربوط به بحث و تفاسیر مرتبط با آنها می توان اینگونه جمع بندی کرد که زن و مرد در نگاه قرآن از بعضی جهات مساویند و از بعضی جهات تفاوت دارند.

***وجه تساوی زن و مرد عبارتند از:**

الف) شخصیت و ارزش انسانی قرآن برای انسان مؤمن شخصیتی قائل است و بین زن و مرد تفاوتی وجود ندارد. تنها معیار برتری تقوا است. طبق آیه «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (آیه 13 / سوره الحجرات)

ب) ارزش اعمال

از منظر قرآن هر کس عمل صالحی انجام دهد چه مرد باشد و چه زن وارد بهشت می شود و به حیات طیبه می رسد. طبق آیه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً» (سوره نحل / آیه 97)

*** وجه تفاوت زن و مرد عبارتند از:**

الف) خلقت و ساختار وجودی

بین زن و مرد از نظر جسمی و روحی تفاوت های زیاد وجود دارد.

ب) حقوق و تکالیف

چون خلقت زن و مرد متفاوت است پس تکالیفی که متوجه آنها می شود نیز متفاوت خواهد بود. (میر باقری، بخشی از درس قرآن و خانواده، imanoor.com)

4- دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)

حضرت آیت اله خامنه ای در دیدار با صدها تن از زنان فرهیخته و فعال در عرصه های فرهنگی، اجتماعی و علمی با استناد به آیات قرآن مجید، تساوی زن و مرد در نگاه انسانی و جنسیتی را جزء مسلمات اسلام بر می شمارند و می فرماید:

« در ارزش گذاری اسلامی و انسانی ، هیچ تفاوتی میان جنس زن و مرد نیست» ایشان حقوق و تکالیف زن و مرد در اسلام را متفاوت اما متعادل می خوانند و می افزایند: تفاوت هایی در طبیعت زنانه و مردانه وجود دارد که در مسئولیت پذیری فردی در خانه و اجتماع اثر گذار است و طبعاً زن

یا مرد نباید بر خلاف این طبیعت رفتار کند. رهبر انقلاب در نوعی جمع بندی افزودند: بر خلاف نظام عمیقاً مرد سالار سرمایه داری غربی، در اسلام هم زن و هم مرد درمسائلی، بر جسته و برخوردار از امتیازات قانونی، فکری، نظری و عملی هستند، اما غربی ها به دروغ مرد سالاری ذاتی خود را به اسلام نسبت می دهند.

و با اشاره به مبنای اصلی نظام سرمایه داری یعنی برتری سرمایه بر انسان گفتند: دراین دیدگاه هرکسی بتواند بیشتر ثروت اندوزی کند، ارزش ماهوی بیشتری دارد و طبعاً با توجه به خصوصیات مردان در سرمایه اندوزی نظام سرمایه داری، نظام مرد سالارانه می شود. ایشان، « عرصه کار» و « نگاه لذت جویانه به زن» را دو سوء استفاده اساسی غرب از زن دانسته و می گویند: هدف اصلی مطرح شدن مسئله آزادی زنان در غرب، کشاندن آنها از خانه به کارخانه بود تا از زنان به عنوان نیروی کار ارزان استفاده شود.

حضرت آیت اله خامنه ای (مدظله العالی) تلاش زنان غربی برای الگو قرار دادن و اصالت دادن به خواسته های مردان را، نتیجه نگاه مرد سالارانه نظام سرمایه داری دانسته و تأیید می کنند: برخلاف این نگاه منحط، پروردگار در قرآن کریم زن را الگوی مردان می نامد و می فرماید: زن نوح و زن لوط الگوی مردان و زنان کافرند و زن فرعون و حضرت مریم الگوی همه زنان و مردان مؤمن هستند. و چون اسلام طرف دار تکامل بشر است، برای اسلام زن و مرد هیچ فرقی ندارد. برای اسلام جنس زن یا جنس مرد مطرح نیست؛ تکامل انسانی مطرح است. یک جا سخن از مرد گفته می شود، یک جا سخن از زن. به یک مناسبت از مرد تجلیل می شود به یک مناسبت از زن؛ چون دو حصه ی پیکره ی بشر هستند، لذا از لحاظ جنبه ی بشری و جنبه الهی هیچ تفاوتی با همدیگر ندارند.(دیدار افشار مختلف بانوان با رهبر انقلاب، 1401)

نتیجه گیری

در زمینه بحث ملاک های ارزشمندی زن و مرد در متون دینی، در این مقاله ابتدا نگاهی به گذشته و سابقه تاریخی جایگاه های ارزشی زن و مرد در ادیان و مذاهب گذشته داشته و سپس به بررسی وجود و یا عدم وجود تفاوت های ذاتی و تکوینی میان زن و مرد از نظر علوم مختلف و همچنین دیدگاه اسلام نسبت به این مسئله پرداخت شد. در یک جمع بندی کلی می توان گفت بر خلاف دیدگاه هایی که نظر به برتری جنس مرد و طفیلی بودن زن داشتند، در ماهیت و سرشت وجودی بین زن و مرد تفاوتی وجود ندارد. و هر دو از گوهر انسانی مشترکی برخوردار هستند. همچنین زن

و مرد در هدف غایی آفرینش، اشتراک دارند نه آنکه یک جنس، محور اصلی هستی باشد و جنس دیگر فرعی و یا طفیلی، هیچ کدام مقدمه وجود دیگری نیست. هر چند با استناد به برخی متون دینی می توان گفت: زن و مرد هر یک دارای ویژگی ها و توانمندی های منحصر به فرد و مخصوص به خود هستند که خالق هستی در نظام تکوین به هر یک عطا کرده و این ویژگی ها متناسب با نقش ها و کارکردهای ویژه ی آنان است. در خصوص زنان به خاطر عواطف و احساسات بیشتر و ظرافت روحی و جسمانی بیشتری که نسبت به مردان دارند، قادر به انجام کارها و مسئولیت هایی متناسب با ساختار بدنی و روحی مختص به خود هستند. و گاهاً مشاهده می شود در مواجهه با برخی مسائل، مقاومت و تاب آوری بیشتری نسبت به مردان از خود نشان داده اند با وجود این، به دلیل وجود بقایای آثار نظرات و دیدگاه های اشتباه گذشتگان مبنی بر طفیلی بودن زن، رفتار نامناسب و غلطی با جنس زن صورت می گیرد که موجب خود کم بینی زنان و تلاش برای دیده شدن و اثبات شخصیت خود به هر قیمتی، و حرکت در مسیرهای نادرست می شوند. با توجه به اینکه مساله تفاوت های زن و مرد یکی از مهم ترین مسائل در تنظیم روابط اجتماعی و به ویژه خانواده است، پیشنهاد می شود که این موارد در قانون گذاری و برنامه ریزی مورد توجه قرار گیرند. و این تفاوت ها می بایست در شئون مختلف حیات فردی و اجتماعی مد نظر افراد جامعه و نیز تصمیم گیران اجتماعی قرار گیرد. برای تحقق این امر، می بایست تفاوت های طبیعی زن و مرد را شناخته و به جستجوی انتظارات و اغراض الهی از قرار دادن این تفاوت ها برویم. و پس از شناخت اهداف هریک از این ویژگی و استعدادها وظایف و نقش های هریک را از آموزه های دینی استخراج کنیم. که همه اینها نیاز به تحقیق و مطالعه و تلاش دلسوزانه محققین و اندیشمندان توانمند در این زمینه را دارد.

منابع

کتاب ها:

1. قرآن
2. نهج البلاغه
3. تنکابنی، عبدالوهاب فرید، اسلام چنان که بود، قم: انتشارات توحید، 1396
4. جینا (لمبروزو)، روح زن، ترجمه: پری حسام شهرئیس، تهران: انتشارات دانش، 1369
5. خویی، ابو القاسم، معجم رجال الحديث، قم: انتشارات مدینه العلم، 1409 ق
6. دبلیو کی گاتری، فلاسفه یونان: از طالس تا ارسطو، ترجمه: حسن فتحی، تهران: انتشارات علم، 1388
7. رودگر، نرجس، فمینیسم تاریخچه نظریات گرایش ها و نقدها، قم: انتشارات دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، 1388
8. زیبایی نژاد، محمد رضا و سبحانی، محمد تقی، درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام، قم: انتشارات دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، 1385
9. سويدلر، لئونارد، زن در يهود، بی جا، 1976 م
10. شیخ صدوق، الخصال، قم: انتشارات جامعه مدرسین، 1362
11. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: انتشارات آل البيت، 1416 ق
12. شریعتی، علی، فاطمه فاطمه است، تهران: انتشارات حسینیه ارشاد، 1350
13. طباطبایی، محمد حسین، المیزان، قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، بی تا
14. علاسوند، فریبا، زن در اسلام، قم: انتشارات هاجر، 1392
15. عضدانلو، حمید، آشنایی با مفاهیم جامعه شناسی، تهران: انتشارات نی، 1384
16. قاهر، السید السابق، فقه السنه، بی جا، 1996 م
17. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، 1375
18. لارنس بکر، تاریخ فلسفه اخلاق غرب، ترجمه: جمعی از مترجمان، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1387
19. منیسی، سامیه، المرأة فی الاسلام، مصر: انتشارات دارالفکر العربی، 1996 م
20. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، قم: انتشارات جامعه مدرسین، 1359

21. مولیر آکین، سوزان، زن از دیدگاه فلسفه سیاسی غرب، ترجمه: نوری زاده، تهران: انتشارات قصیده سرا، 1383

22. مشیرزاده، حمیرا، فمینیسم از جنبش تا نظریه اجتماعی، تهران: انتشارات شیرازه، 1382

23. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، تهران: انتشارات اسلامی، 1374

24. نوری، یحیی، حقوق زن در اسلام و جهان، تهران: انتشارات فراهانی، 1347

25. ورنر یگر، پایدیا، ترجمه: محمد حسن لطفی، تهران: انتشارات خوارزمی، 1393

26. ویلیام کی، فرانکنا، فلسفه اخلاق، ترجمه: هادی صادقی، تهران: انتشارات کتاب طه، 1402

27. ویل دورانت، تاریخ تمدن، ترجمه: ابوالقاسم طاهری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1373

مقالات

1. احمدی، محمد رضا، تفاوت های زن و مرد از منظر روانشناسی و متون دینی، نشریه معرفت، دی 1384

2. بی نا، جایگاه زن در غیر اسلام، سایت اندیشه قم، 1398

3. غلامی، علی، تفاوت های زن و مرد، پژوهشکده باقر العلوم، 1388

سایت ها

1. www.wikiporsesh.ir

2. www.wikifeqh.ir

3. www.imanoor.com